O‘ZBEK TARIXIY ROMANLARI TARJIMASIDA IJTIMOIY-SIYOSIY DISKURS VA PRAGMATIK TRANSFORMATSIYALAR

Hamroyeva Sharifa Shukur qizi
Buxoro davlat universiteti
s.s.hamroeva@buxdu.uz
https://doi.org/10.5281/zenodo.22096289

Annotatsiya. Maqolada “Navoiy” va “Yulduzli tunlar” romanlaridagi soliq zulmi, saroy tanazzuli, xalq noroziligi va harbiy xavf tasvirlarining inglizcha tarjimalardagi ifodasi o‘rganiladi. Stilistik-qiyosiy va pragmatik tahlil asosida kinoya, antiteza, metafora, xalqona maqol hamda ritorik savollarning tarjimada neytrallashuvi aniqlanadi. Tarjima sifati ijtimoiy baho, muallif pozitsiyasi va personaj ovozining saqlanishi mezonlari orqali baholanadi.

Tayanch so‘zlar: ijtimoiy-siyosiy diskurs, tarixiy roman, pragmatik transformatsiya, kinoya, stilistik neytrallashuv, xalqona nutq, tarjima strategiyasi.

Kirish. Tarixiy roman ijtimoiy-siyosiy voqelikni quruq xronika tarzida emas, balki turli ijtimoiy guruhlarning ovozi, bahosi va hissiy munosabati orqali badiiylashtiradi. Saroy amaldorining buyrug‘i, xalq vakilining istehzosi, hukmdor faoliyatiga berilgan tanqid yoki urush oldidagi qo‘rquv birgalikda davrning sotsial arxitektonikasini yaratadi. Tarjimada faktik mazmun saqlanib, baholovchi qatlam yo‘qolsa, xorijiy kitobxon voqeani anglaydi, ammo muallifning unga qanday munosabatda ekanini to‘liq his qilmaydi. Shuning uchun ijtimoiy-siyosiy diskurs tarjimasida “nima aytilgani” bilan bir qatorda “kim, qaysi mavqedan, qanday ohangda aytgani” ham markaziy ahamiyatga ega.

Oybekning “Navoiy” romanida Majiddin Muhammadning soliq siyosati, hukmdorlarning to‘y-tomoshaga berilishi va xalq noroziligi metafora, maqol, antiteza hamda kinoya vositasida ochiladi. Pirimqul Qodirov “Yulduzli tunlar”da feodal nizolarni oddiy xalq vakilining sarosimali savollari orqali baholaydi. Mazkur maqolaning maqsadi ana shu baholovchi vositalarning inglizcha tarjimalardagi transformatsiyasini aniqlash, pragmatik yo‘qotish sabablarini tushuntirish va funksional muqobillarni taklif qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Nida tarjimada qabul qiluvchi auditoriyaga ta’sirni ekvivalentlikning muhim o‘lchovi deb belgilaydi [5]. Newmark semantik tarjima manba matnining kontekstual ma’nosiga, kommunikativ tarjima esa nishon auditoriyadagi tabiiy qabulga ko‘proq yo‘nalishini ta’kidlaydi [4]. Ijtimoiy-siyosiy kinoya tarjimasida bu ikki tamoyil muvozanati zarur: ortiqcha literalizm nutqni g‘ayritabiiy qiladi, haddan tashqari soddalashtirish esa tanqidiy pozitsiyani neytrallashtiradi.

Venutining domestikatsiya va begonalashtirish modeli milliy maqol hamda tarixiy unvonlarning tarjimasini tushuntirishga xizmat qiladi [6]. Baker frazeologik birlik tarjimasida o‘xshash ma’no va shaklga ega ekvivalent, o‘xshash ma’noli boshqa shakl, parafraz yoki tushirib qoldirish kabi yechimlarni ajratadi [2]. Hermansning qayta yozuv haqidagi qarashi esa tarjimon tanlovi matndagi hokimiyat munosabatlarini kuchaytirishi yoki

silliqlashi mumkinligini ko‘rsatadi [3]. Demak, siyosiy leksika va xalqona kinoyani baholashda grammatik to‘g‘rilikning o‘zi yetarli mezon emas.

Metod. Tadqiqot materialini Oybekning “Navoiy” romani va uning I. M. Tukhtasinov hamda O. M. Muminov amalga oshirgan inglizcha tarjimasidan olingan uch kontekst, shuningdek, “Yulduzli tunlar” va uning ikki inglizcha talqinidan olingan bir kontekst tashkil etdi [7–11]. Misollar ijtimoiy baho aniq ifodalanganligi sababli maqsadli tanlandi. Stilistik-qiyosiy metod metafora, antiteza, kinoya, maqol va ritorik savollarning shakliy o‘zgarishini aniqlashda; pragmatik tahlil esa nutq akti, implikatura va emotsional ta’sirni baholashda qo‘llandi.

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda asliyatdagi ijtimoiy aktor, konflikt va baholovchi marker belgilandi. Ikkinchi bosqichda tarjima transformatsiyasi literal tarjima, generalizatsiya, ekspressiv neytrallashuv, eksplikatsiya yoki kompensatsiya kategoriyalaridan biri bilan tavsiflandi. Uchinchi bosqichda transformatsiyaning muallif pozitsiyasi va personaj ovoziga ta’siri baholandi. Bu metodika kichik sifat tanlamasi uchun mo‘ljallangan bo‘lib, statistik umumlashtirish da’vosini qilmaydi.

Muhokama. “Majiddin Muhammad o‘z xayolxonasidan haftada yangi zakot to‘qib chiqarmoqda” jumlasida “xayolxona” va “to‘qib chiqarmoq” birliklari soliqning qonuniy ehtiyoj emas, amaldorning o‘zboshimcha ixtirosi ekanini kinoyali tarzda fosh etadi [7, 188-b.]. Tarjimadagi “Majiddin every week invents new taxes” propozitsiyani saqlaydi, ammo xayoliylik va “to‘qima”ning salbiy bahosini qisqartiradi [8, 165–166-b.]. “Every week Majiddin spins yet another levy out of his own fancy” shakli xalqona metaforani va noqonuniy o‘zboshimchalik implikaturasini kuchliroq beradi. Bunda “zakot”ni “tax” bilan umumlashtirish tarixiy-diniy institutni xiralashtiradi; ilk qo‘llanishda “zakat levy” shakli ma’qul.

“Och qornim, tinch qulog‘im” maqoli moddiy qashshoqlik evaziga bo‘lsa ham ma’muriy tazyiqdan chetda qolish istagini anglatadi. “Emptiness in the stomach, but silence in the ears” literal varianti obraz qismlarini saqlagan bo‘lsa-da, inglizcha maqol ritmi va tanlov munosabatini yetarli ifodalamaydi. “Better an empty stomach than ears troubled by officials” kontekstual yechimi ijtimoiy sababni ochadi, biroq ortiqcha izohli. “An empty stomach is better than troubled ears” esa maqol ohangini, antitezani va qahramonning achchiq hayotiy tajribasini ixcham saqlaydi.

“Sohibqiron Amir Temurning butun umri safarda o‘tgan. Bizning podshohniki nuqul to‘y-tomosha bilan o‘tyapti” jumlalari buyuk ajdodning harakatdagi hayoti bilan avlodning maishatparastligini qarama-qarshi qo‘yadi [7, 378-b.]. Tarjimadagi “spent his whole life in the campaigns” birinchi qutbni yetkazadi, ammo “our Sultan has the only fun but amused” grammatik va uslubiy noaniqligi ikkinchi qutbni zaiflashtiradi [8, 326–327-b.]. “The Sahibqiran Amir Temur spent his whole life on campaign; our sultan spends his only on feasts and spectacles” shakli parallel sintaksis yordamida antitezani tiklaydi.

“Xazinani to‘yga sochadilar-da, keyin yana zakotga zo‘r beradilar” jumlasidagi “sochmoq” isrofgarchilikni, “zo‘r bermoq” esa xalqni iqtisodiy siquvga olishni anglatadi. “The festivities emptied the treasury and then again begin to squeeze taxes” tarjimasida “squeeze taxes” tabiiy kollokatsiya emas, biroq “squeeze” fe’li xalqni siqish metaforasini bilvosita saqlaydi. “They squander the treasury on feasts, then squeeze the people for more

taxes” varianti harakat obyektlarini aniq ajratib, hukmdor siyosatiga berilgan salbiy bahoni tiklaydi. Arslonqulning “Ko‘rgan tomoshalaringiz badaliga haq to‘lamaysizlarmi?” savoli esa oddiy axborot so‘rash emas, ritorik ayblovdir. Tarjimada birinchi shaxs ko‘plik “we must also pay”ga o‘tishi nutq aktini savoldan hukmga aylantirgan. Savol shaklini saqlash kinoyaning dialogik kuchi uchun muhim.

“Yulduzli tunlar”dagi Tohirning otasi ketma-ket “Bu ne ko‘rgulik?”, “podsholar sal murosa qilsalar bo‘lmaydimi?”, “hammasi bir-biriga qarindosh emish-ku, shu rostmi?” deya so‘raydi [9, 9-b.]. Bu savollar informativ emas; ular hukmdorlar o‘rtasidagi urushlarning mantiqsizligini oddiy xalq nuqtayi nazaridan fosh etadi. Bevosita tarjimada mazmun asosan yetkazilgan bo‘lsa-da, “Aren’t shahs and sultans failed to come to terms” grammatik buzilishi personajning samimiy noroziligini sun’iy nutqqa aylantiradi [10, 11-b.]. Ermakova talqinidagi “How come the shahs and sultans can’t agree among themselves so we can all live in peace?” tabiiy og‘zaki registr va xalq manfaatini aniqroq beradi [11, 25-b.].

“Yo tavba!”ning bevosita tarjimada “Oh, God!”, bilvosita tarjimada “O, Allah!” shaklida berilishi ham pragmatik farq tug‘diradi. Birinchi variant diniy-madaniy indeksni umumlashtiradi; ikkinchisi islomiy muhitni ko‘rsatadi, ammo asliyatdagi tavba, hayrat va qo‘rquv qorishmasini to‘liq bermaydi. “God preserve us!” yoki transliteratsiyalangan “Yo tavba!”ga kontekstual izoh berish mumkin. Tanlov nashrning umumiy strategiyasiga mos va izchil bo‘lishi kerak.

Diskurs vositasi	Asliyatdagi vazifa	Tarjima hodisasi	Pragmatik oqibat
“zakot to‘qib chiqarmoq” metaforasi	noqonuniy soliq siyosatini masxara qilish	generalizatsiya va neytrallashuv	amaldor o‘zboshimchaligi zaif seziladi
“och qornim, tinch qulog‘im” maqoli	qashshoqlik va tinchlik antitezasi	literal tarjima	maqol ritmi va hayotiy falsafa susayadi
Temur / hukmdor antitezasi	buyuklik va tanazzulni qarama-qarshi qo‘yish	sintaktik parallellik buzilishi	siyosiy tanqid kuchsizlanadi
Arslonqulning ritorik savoli	isrofgarchilikni istehzo bilan ayblash	savoldan hukmga o‘tish	dialogik kinoya yo‘qoladi
Tohir otasining savollari	xalqning urushga qarshi ovozi	qisman tabiiylashtirish	bilvosita variantda ta’sir kuchliroq

Tahlil qilingan misollarda asosiy muammo axborotning tushirib qoldirilishi emas, baholovchi va munosabat bildiruvchi qatlamning silliqlanishidir. “Invents new taxes” voqeani to‘g‘ri nomlaydi, ammo muallifning amaldorga nisbatan kinoyasini sust beradi. Xuddi shuningdek, grammatik jihatdan buzilgan tarjima faqat til me’yoriga zarar yetkazmaydi; u xalq vakilining siyosiy fikrini sodda yoki tushunarsiz qilib ko‘rsatishi

mumkin. Demak, tarjima tahririda grammatik, stilistik va ideologik-pragmatik mezonlar birgalikda qo‘llanishi zarur.

Ijtimoiy-siyosiy diskursda kompensatsiya strategiyasi samarali bo‘lishi mumkin. Agar manba metaforasini aynan saqlash nishon tilida sun’iylik tug‘dirsa, uning baholovchi kuchi boshqa fe’l, parallel sintaksis yoki ritorik tuzilma orqali tiklanadi. “Squander the treasury” va “squeeze the people” juftligi “sochmoq” hamda “zo‘r bermoq”dagi salbiy bahoni kollokatsion tabiiylik bilan birlashtiradi. Biroq kompensatsiya yangi siyosiy ma’no qo‘shmasligi, tarixiy faktni zamonaviy mafkuraviy terminlar bilan almashtirmasligi kerak.

Tarjima strategiyasini mikrobirlik darajasidagina emas, butun personaj ovozi doirasida izchil yuritish lozim. Oddiy xalq nutqi haddan tashqari rasmiylashtirilsa, roman polifoniyasi torayadi; tarixiy unvonlar izohsiz umumlashtirilsa, hokimiyat ierarxiyasi xiralashadi; ritorik savollar deklarativ gapga aylantirilsa, dialogdagi qarshilik energiyasi yo‘qoladi. Shu sababli tarixiy roman tarjimasi uchun personajlar kesimidagi stilistik xarita va madaniy-tarixiy terminlar glossariysini tarjima oldidan tuzish amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot sifat tahliliga tayangan va tanlangan parchalar bilan cheklangan. Kelgusida siyosiy baholovchi birliklarning kattaroq parallel korpusini tuzib, neytrallashuv, kompensatsiya, eksplikatsiya va literalizm holatlarini miqdoriy taqqoslash; shuningdek, turli tarjimalarning o‘quvchi resepsiyasiga ta’sirini tekshirish lozim.

Xulosa. O‘zbek tarixiy romanlaridagi ijtimoiy-siyosiy diskurs inglizcha tarjimada, avvalo, kinoya, metafora, antiteza, maqol va ritorik savollarning funksional qayta yaratilishiga bog‘liq. Tahlil denotativ mazmun ko‘pincha saqlanishini, biroq xalq noroziligi, muallif bahosi va dialogik keskinlik stilistik neytrallashuv natijasida pasayishini ko‘rsatdi. Tarjima yechimi tabiiy inglizcha kollokatsiyani tarixiy-madaniy indeks bilan uyg‘unlashtirishi, personajning ijtimoiy ovozini o‘zgartirmasligi va zarur holatda pragmatik kompensatsiyadan foydalanishi kerak. Shunda tarixiy roman xorijiy kitobxonga faqat o‘tmish voqealarini emas, o‘sha voqealarga nisbatan xalq va muallif munosabatini ham yetkaza oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bassnett, S. Translation Studies. 4th ed. London–New York: Routledge, 2014. 208 p.
2. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London–New York: Routledge, 1992. 304 p.
3. Hermans, T. (ed.). The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation. London: Croom Helm, 1985. 249 p.
4. Newmark, P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall, 1988. 292 p.
5. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964. 331 p.
6. Venuti, L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. London–New York: Routledge, 1995. 353 p.
7. Oybek. Navoiy: roman. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. 480 b.
8. Tukhtasinov, I. M., Muminov, O. M. Navoiy. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 376 p.
9. Qodirov, P. Yulduzli tunlar: roman. Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. 576 b.
10. Tukhtasinov, I. M., Yo‘ldoshev, U. R., Khamidov, A. A. Starry Nights: Novel/Babur. Samarkand: SamSIFL, 2018. 624 p.